

FÖRFATTARENS FÖRORD

TILL NORSTEDTS SVERIGES HISTORIA BAND 5, 1721–1830

Förnuftstro och upplysning, romantik och naturfilosofi, nytta och nöje, känsla och förfining, sensibilitet och sinnlighet – listan på begrepp som söker fånga epokens egenart kan göras lång och bör göras ännu längre. Det finns inget entydigt i ett drygt århundrade. Ständigt föds nya idéer, medan de gamla modifieras och nyanseras eller faller i glömska. Ändå kvarstår något som gör att eftervärlden tveklöst känner igen konst och musik i seklets huvudfårar, och det finns många inslag som uppfattas som tidstypiska. Sedda i backspegeln framträder konturerna klarare och människorna riskerar att bli staffagefigurer i ett skuggspel. Delvis är det naturligtvis en illusion, skapad i motljus, men perspektivet är oundvikligt. Perioden mellan skotten som dödar Karl XII och Gustav III måste på något sätt förklara den enorma skillnaden mellan 1600-talets och 1800-talets samhälle. Om 1600-talet är ortodox och barocktungt i många ögon, så framställs 1800-talet ofta som dynamiskt och moraliserande. Däremellan ligger 1700-talet, slitet och solkigt, men omsvärmad av Bellmans melodier och omslingrat av rokokons blomstergirlander. 1600-talet har obegriplighetens dunkla lyster, medan 1800-talet förväntas lägga grunden till ett modernt, industriellt och liberalt samhälle. Denna volym ställer frågan hur det obegripliga kan göras begripligt – i människors intensiva samtal, diskussioner och debatter, högtidstal och pamfletter, dikter, brev och dagböcker, tankar och idéer, i vetenskapen och språket, men också i människors sätt att leva och lära sig att manövrera i den värld de möter. Den förvirrande mångfald av intryck och tankar som det dåtida livet skapade varje sekund, minut, timme, dag, vecka, månad, årstid och år utgjorde livet för tidens människor. Och dessa erfarenheter, eller åtminstone spåren av dem, bör beredas utrymme inom dessa pärmar. Många röster vill göra sig hörda, många aspekter förtjänar att framhållas. Resultatet blir inte ett färdigt svar så mycket som nya frågor och många möjliga tolkningar. Intresset för epoken ska väckas, inte släckas.

Vissa idealbilder av Sverige är starkt kopplade till 1700-talet. Snille och smak blir Svenska Akademiens valspråk och de stora orden har en så stark lyskraft att deras sken når kommande sekler. Den politiska diskussionen präglas av en ny öppenhet och en större offentlighet växer fram. Det kungliga enväldet avskaffas, adelsprivilegierna beskärs och en ny form av folkstyre prövas, ett slags parlamentarism där riksdagen och grupper utanför hovet styr landet. Många ideal skapas i samtiden, andra uppstår i efterhand. Inga antikviteter är så högt skattade som de gustavianska. Samtidigt existerar mörkret och motbilderna i form av de fattigas korta liv i staden och böndernas hårda slit på landet.

Internationellt lyfter man fram periodens revolutioner. Den stora franska revolutionen av år 1789 präglade den europeiska historien och fick återverkningar över hela kontinenten och även i Amerika. De intellektuella i Europa hade från början en positiv inställning och en klar förväntan på revolutionens goda effekter. Friheten och förnuftet skulle äntligen få genomslag i statsskicket och all gammal feodal bråte rensas ut. Ur askan av den gamla världen skulle jämbördiga och ansvarskännande människor resa sig, medvetna om sina rättigheter och inställda på att skapa rationella samhällen, i bästa fall med medborgerliga rättigheter även för kvinnor. Även den amerikanska revolutionen, frihetskriget mot det koloniala England och de nordamerikanska staternas självständighetsförklaring 1776 inföll under denna epok. De visade på möjligheten av ett republikanskt styreselskick och inspirerade till drömmar om en ny värld bortom de europeiska nationernas snäva ramar för rätt uppfattning inom filosofi och religion. Den industriella revolutionen omvandlade produktion och konsumtion i England och i viss mån på kontinenten, men ännu inte i Sverige.

I Sverige noteras andra revolutioner. Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas misslyckade försök till palatsrevolution 1756 och Gustav III:s lyckade kuppförsök 1772 är revolutioner uppifrån. Avgörande förändringar i statsskicket sker genom 1734 års lag, genom förenings- och säkerhetsakten 1789, samt i de nya regeringsformerna 1719, 1772 och 1809, där den sista gällde ända till den 1 januari 1975. Forskningen tillskriver dessutom 1700-talet flera andra och mindre tidsfästa revolutioner: den agrara revolutionen, en konsumtionsrevolution och en typografisk revolution. Men minst lika viktiga är de otaliga små revolutionerna, de kuggar som roterar i varje människas tankemaskineri och genererar nya föreställningar. Förberedelsen för en ny värld sker i människors tankevärld, och en revolution i mentaliteten kan man utan

ttekan tillskriva 1700-talet. Det är ett sekel fullt av försök att vänja sig vid vitt skilda åsikter. Högtflygande planer, vittfamnande reformförslag, udda idéer och himlastormande visioner presenteras. Tekniska konstruktioner, liksom arkitektoniska skisser till byggnader som aldrig uppfördes, ligger i högar i arkiven. Mycket sker i skymundan, på hemliga möten eller i handskrivna texter som undgår censuren. Man provar nya vägar, i tanke och teori men även i praktiken. Småskaliga industrier startas runt om i landet, en del mer lyckosamma än andra. Porslinsstillverkning och glasbruk fungerar bättre än pärlfiske, odling av mullbärsträd och framställning av svenskt siden. Tobaksodlingar och humlegårdar frodas i stor och liten skala, medan propagandan för potatis drabbas av många bakslag och segrar först med brännvinet som bundsförvant.

Naturen står i fokus för intresset, både som nytta och nöje. Linné och hans lärjungar reser land och rike kring för att kartlägga naturtillgångar, men uttrycker också en stark känsla för landets egenart. Landskapets skönhet uppfattas av allt fler och får under seklets gång sina särskilda uttryck i bild och skrift. När våren kommer lämnar de som kan stadens smuts och oljud för att söka friheten och lugnet på landet. Sommarens särställning i svensk litteratur tar sig tydliga uttryck hos resenärer som Linné, Linnerhielm och Törneros. De fångar det pittoreska, vilket bokstavligen innebär det som med fördel kan målas i ord eller färg, och skildrar det idylliska som tilltalar alla, medan det vilda och sublima kräver tillvänjning.

Mycket blir lättare under 1700-talet, både bokstavligt och bildligt. Möblerna blir elegantare och färgerna ljusare. Inte ens husen ser längre så tunga ut. Skeppen blir mindre och snabbare, vagnar och slädar smidigare. Kläderna blir lättare att bära, särskilt för överklassens kvinnor som slipper korgställningar och mängder av underkjolar. Det blir enklare att få kontakt med läkare och sjukvård när hälsobrunnar och apotek etableras runt om i landet. Bellman diktar om fladdrande fjärilar och lättfotade nymfer. I bästa fall blir livet lättare att leva.

Men Bellmans poesi rymmer också bakrus och ruese, misär och död. Många far illa och mycket går trögt. Transportsystemet uppfattas som långsamt och vägarna är ofta svårframkomliga. Inrikespolitiken är snårig och full av intriger. Utlandsskulden är länge hög och landets ekonomi besvärlig att hålla i betryggande balans. Fattigdomen finns där hela tiden och barnadödligheten är skrämmande hög. Reformerna inom jordbruket går långsamt och får inte den effekt överheten önskat sig. Vetenskapen blomstrar, men bot mot sjukdomar och epidemier saknas nästan

alltid innan vaccinet slår igenom. Värst är nog utrikespolitiken. Där går det ständigt bakåt enligt tidens sätt att se. Eller står och stampar när man vill avancera.

Stormaktstiden kommer inte tillbaka och krigslyckan vägrar att skina över 1700-talets monarker. År 1721 förloras de baltiska provinserna och år 1809 skiljs Finland och Sverige. Sverige blir allt mindre och lyckas inte heller skaffa sig några betydande kolonier.

Sjuttonhundratalet är ett århundrade då freden utgör ett problem och då kriget inte visar sig vara lösningen. Det är mot den bakgrunden som tonvikten i denna framställning ligger på förändringar i tänkesätt och samtalstoner, på litteratur, konst, mat, mode och mängden av kulturella uttryck som prövas både i fantasin och i sinnevärlden. Synen på krig och fred i svenskt 1700-tal kan med fördel inverteras. Tidigare forskare har ägnat stor möda åt att analysera krigen och ofta beklagat att nederlagen så tydligt demonstrerar rikets svaghet, medan nutida forskning tycker sig se en större rationalitet i utrikespolitiken. Kanske kan man till och med hävda att erfarenheterna av de katastrofala krigen bidragit till den långa fredstid som följer därefter. Vid 1800-talets början vill inte ens en marskalk från Napoleons armé starta det krig som planerats, utan föredrar förhandlingar. Men freden utgör åtminstone inledningsvis ett minst lika stort politiskt problem som krigen. Hur ska landet kunna hävda sig i fredstid? Det är en angelägen fråga under 1700-talet.

Vad är egentligen *Sverige* under 1700-talet? Det är varken självklart eller speciellt problematiskt till vardags. Nationen förblir starkt knuten till kungen, även om kungamakten tidvis är svag. Gränserna flyttas i flera steg, landområdet krymper alltmer. Stockholm, som före 1809 ligger ungefär i rikets mitt, hamnar därefter på landets östkust. Ett stort problem är att inse landets nya position och förstå hur man ska hantera ett fredligt rike.

1700-talet är det århundrade då Sverige får en kulturpolitik. Tidigare demonstrerades rikets storhet genom kunglig prakt och adligt överdåd. Under seklets gång skapas en kultur som förväntas nå ut till större delar av folket. Då öppnas opera, teater, konserter, museer och bibliotek för en vidare allmänhet. Omfattningen är inte stor, men ambitionen är tydlig. Gustav III strävar efter att de estetiska uttrycken ska bli offentliga och forma bilden av Sverige. Stora och långlivade institutioner som Kungliga Operan, Dramatiska teatern och Nationalmuseum grundas, och statligt stöd utgår till de akademier som ska vårda och utveckla landets språk och kultur. Det är på

1700-talet de grundas: Vetenskapsakademien, Vitterhetsakademien, Konstakademien och Svenska Akademien.

Även de symboliska värdenas betydelse har uppmärksammats och uppvärderats i senare historisk forskning. Retorikens substantiella innehåll och de betydelsebärande elementen i offentliga ceremonier har plockats fram och analyserats med gott resultat. Naturaliekabinetten och kuriosasamlingarna, till och med numismatiken och medaljerna liksom de numera rätt okända daktylioteken, får i bästa fall ett begripligt samband med tidens dominerande tankeströmningar.

En uppsättning fasta formler och invanda föreställningar måste nedmonteras. Man kan inte beskriva den vetenskapliga, tekniska eller politiska utvecklingen som framsteg och bakslag i förhållande till de uppfattningar vi hyser idag. Man kan inte döma frihetstidens styrelseskick efter vår tids uppfattning om vad som utmärker en sann demokrati. Man får vara varsam med termer som konservativ och liberal, så att de inte syftar på idéströmningar som formuleras långt senare, ofta kring mitten av 1800-talet. Man kan inte använda begrepp som upplysning och romantik utan att precisera vad som avses. Man kan inte tala om en fortgående sekularisering eller om ett samhällstänkande frikopplat från religion och moral utan att ta hänsyn till hur man i samtiden uppfattade sitt samhälle, sin religion och sin moral. Folk var inte ense på den tiden heller, alla delade inte samma åsikter i vare sig stora eller små frågor.

1700-talet är ett sekel då det svenska språket odlas medvetet och med högt ställda anspråk. En kulturnation måste ha ett språk som kan användas i konstnärliga och vetenskapliga sammanhang, ett smidigt och nyanserat språk som inte föraktas av människor med makt och inflytande. Tvärtemot ambitionerna i vår tid går utvecklingen mot doktorsavhandlingar skrivna på svenska, inte på det internationella latinet. Kungligheter, vetenskapsmän och författare engageras i verksamheten att skapa ett vackert och funktionellt språk i tal och skrift. Det ger resultat. År 1732 har av senare tiders språkforskare utsetts till startåret för den yngre nysvenskan, den variant vi fortfarande anses tala. Men inom Sveriges gränser talar invånarna dessutom en mängd andra språk: finska, norska, danska, franska, tyska, engelska, holländska, spanska och samiska. Diplomater och resenärer tillför ytterligare tungomål och några använder det resandespråk som nu kallas romani. I vetenskapliga sammanhang talas latin och runt om i landet uttrycker man sig på sina regionala språk och dialekter. Och alla dessa språk, inklusive svenskan, är tidsbundna och föränderliga, knyts till olika identitetsföreställningar och rymmer en mängd

begrepp vilkas innebörd måste dechiffreras. Ord som ”dygd” och ”patriot” betyder delvis något annat än de gör idag. Allt som låter främmande i våra öron kan inte reduceras till tomma ord.

Sverige försöker under 1700-talet hävda sig som en nation med hjälp av vetenskap, konst och kultur när den geopolitiska stormaktstiden är slut. Det är denna grundtanke som utvecklats till en organiserande princip för denna volym, även om det inte får dölja att tillvaron för de flesta var beroende av vad jorden gav. Inom bokens pärmar ska det lyftas fram som är speciellt och utmärkande för perioden 1721–1830, liksom det som är nytt eller anses revolutionerande. Mycket är knutet till specifika miljöer och personer eller manifesteras i vissa begrepp. Det ska finnas plats för överblick och detaljer, för idékomplex och konkretion. Mycket av det som tidigare uppfattats som perifert och betydelselöst blir intressant. Vardagslivets snabbbrörliga föreställningar och vanliga människors ofta uttalade preferenser tilldrar sig den nutida forskningens intresse. Samhällets avigsidor och kriminalitetens historia måste belysas. Musik, mode och mat blir en del av det historiska landskap dagens forskare förväntas studera. Kraven på en skildring som omfattar kroppens samtliga fem sinnen ökar, och man bör helst kunna ge en föreställning inte bara om stadsbilden och landskapsvyerna utan också av 1700-talets ljudlandskap, doftspektrum och smakpalett, allra helst hur sidentygerna känns mot fingertopparna och leriga vägar under nakna fotsulor.

Individer, detaljer och enskildheter tillåts ge en sidobelysning av huvudlinjerna. Det udda och avvikande väcker förnyat intresse. Undantagen får ett eget liv vid sidan av att bekräfta regler. Allt detta bidrar till att skapa ett mer nyanserat idélandskap och mer intrikata tankemönster. Förhoppningsvis gör det framställningen mer trovärdig och mer levande.

Ingen svensk såg Sverige i fågelperspektiv under 1700-talet, ingen fick den distans som låter Skånes komplicerade lapptäcke före alla skiftesreformer breda ut sig nedanför fötterna eller Västkustens hav med kala kobbar och skär eller Bergslagens kullar eller Finlands glittrande sjöar eller Norrlands vidsträckta och nästan obrutna barrskogsområden. Den enda levande varelse, förutom fåglar och insekter, som kan ha sett Stockholm från luften var en katt, den katt som var passagerare i den luftballong som lättade från Observatoriegården den 17 september år 1784. Resterna av den ”aerostatiska kulan” återfanns på Värmdö, och man får anta att katten

försvann i närmaste buskage i egna ärenden. Det återstår för eftervärlden att försöka rekonstruera vad den kan ha sett av huvudstaden och vad den kunde ha sett av Sveriges runda land om den seglat vidare.